

Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)

Drying Works of Gokceoren Swamp in Adapazarı and Problems Encountered by Immigrants

Mustafa Sarı

Bahadır Ünal

Özet

Osmanlı Devleti, Müslüman ve Türk topraklarının kaybedildiği XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren göç hareketlerine sahne olmuştur. Özellikle Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan yapılan bu göçler sonucunda milyonlarca insan yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Adapazarı, gerek muhacirlerin geçici toplanma yeri olan İstanbul'a yakınlığı ve gerek demiryolu güzergahında olması nedeniyle muhacirlerin sevk ve iskan edildiği yerlerden birisi haline gelmiştir. Bu bölgeye iskan edilen muhacir halklardan birisi de Boşnaklardır. Boşnaklar özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgali ile birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Adapazarı'na Boşnaklar da dahil olmak üzere çok sayıda muhacirin gelmesiyle kaynaklanan mesken ve arazi problemini çözmek için bataklıkların kurutulması gündeme gelmiş. Bu kurutulan bataklıklardan birisi de Gökçeören Bataklığıdır. Bu makalede Gökçeören Bataklığı'nın kurutulması ile ortaya çıkan ve özellikle bataklığın etrafında yaşayan Boşnak muhacirlerin sorunları Osmanlı Arşivi belgeleri ve diğer kaynaklara göre ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Göçler, Boşnak Muhacirler, Gökçeören Gölü ve Bataklığı.

* Bu makale Sakarya Üniversitesi BAP 2012-02-11-004 nolu projenin bir ürünüdür.

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, msari@sakarya.edu.tr.

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, m.bahadirunal@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

The Ottoman Empire had the scene of migration since the last years of 18th century when muslims and Turks lost their territories. Millions of people had to leave their lands as a result of these migrations, especially from Crimea, the Caucasus and the Balkans. Being close to Istanbul, the temporary meeting place of immigrants and being on the railway route, Adapazari became one of the places where immigrants were transferred and resettled. Bosnians were one of the groups of immigrants resettled in the region. Bosnians, especially after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, after Bosnia-Herzegovina was invaded by Austria-Hungary, took refuge in the Ottoman Empire. With the arrival of many immigrants to Adapazari, including Bosnians, to solve the problem of housing and landdraining of marshland was raised. Gokceoren swamp was one of these dried marshes. In this article the problems of immigrants, particularly the ones of the Bosnian immigrants lived around Gokceoren swamp was dried will be dealt with according to the documents of Ottoman Archives and the other sources.

Keywords: Adapazari, Migrations, Bosnian Immigrants, Gokceoren Lake and Swamp.

Giriş

Adapazarı'nın şehirleşme tarihi, yakın çevresinde İzmit, Konuralp gibi yerlerde Eskiçağlardan beri yerleşim bulunmasına rağmen, çok eskiye gitmez. Adapazarı Ovası'nda Sakarya Nehri ile kollarının düzensiz akışlı olmaları, sık sık yatak değiştirmeleri, ovanın büyük kısmının orman, çalılık¹ ve bataklıklarla kaplı olması bu durumun nedenleri olarak sayılabilir. Adapazarı Ovası'nda yerleşme Osmanlılar döneminde başlamış ve ovanın bu ilk sakinleri orman örtüsünü açarak verimli topraklarda ziraat yapmaya başlamışlardır. XVI. yüzyılda bir köy olarak kurulan Adapazarı'nın, ilk başlarda Ada veya Adaköy olarak adlandırıldığı, bir sonraki yüzyılda çevre için bir pazar yeri olarak seçildiği ve daha sonraki yüzyıllarda “Ada pazarı” olarak isimlendirildiği belirtilmektedir². Birçok yazar tarafından ifade edilen bu bilgi bu konuda çalışmaları bulunan Prof. Dr. Yücel Öztürk tarafından detaylı bir kritiğe tabi tutulmuş ve Adapazarı hakkında yeni sayılabilecek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Tahrir defterlerinde Adapazarı'yla ilgili “nefs” ve “mahalle” ile ilgili ibarelere ve şehri temsil edecek boyutta bir “ihtisab” vergisine rastlanılmadığını ifade eden Öztürk, ancak birkaç köyün sınırlı iktisadî faaliyetini ifade ettiği görülen az miktarda “bazar” vergisinden bahsedilmekte olduğunu ve bu vergiye de “bazarı Ada” denildiğini belirtmiştir. Bunun dışında Öztürk, Adapazarı'nın ilk kurulduğu yerin bugünkü mahallinde değil, Çaybaşı (Kayluca) köyü civarında olduğunun üzerinde durmuştur³. Öztürk'ün bahsettiği Çaybaşı, bugün Arifiye ilçesine bağlı ve Sakarya nehrinin hemen doğusunda bulunan Türkçaybaşı mahallesidir.

Adapazarı kurulduğu andan itibaren sürekli nüfusu artan bir merkez olmuştur. 1520'lerde 3.380 olan Ada kazasının nüfusu, yaklaşık 100 yıl sonra iki kat artarak 7.600'e çıkmıştır⁴. II. Mahmut zamanında yapı-

1 Metin Tuncel, “Adapazarı”, *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 354.

2 Tuncel, “Adapazarı”, s. 354.

3 Adapazarı'nın kuruluşu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Yücel Öztürk, “XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası”, *Sakarya İli Tarihi*, C. I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya 2005, s. 223-231.

4 Öztürk, “XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına..”, s. 236, 243.

lan 1831 yılı nüfus sayımına göre Adapazarı'nın nüfusu Sapanca⁵ ile birlikte 9.611'dir. Bu rakam sadece erkekleri kapsamaktadır, bir o kadar da kadın düşünüldüğünde kazanın nüfusunun 20.000 civarında olduğu söylenebilir. 1893 nüfusu sayımına göre Adapazarı'nda 53.924, 1906 nüfus sayımına göre 97.425 kişi, 1914 nüfus sayımına göre ise 102.051 kişi yaşamaktaydı⁶. XVIII. yüzyıldan itibaren nüfus artışının hızlanmasının en önemli nedeni Adapazarı kazasına Kırım, Balkanlar ve Kafkasya'dan göçmenlerin yada eski tabirle muhacirlerin⁷ gelmesiydi.

Osmanlı Devleti'ne ilk büyük göç hareketleri Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, Kırım'ın Rusya tarafından 1783 tarihinde ilhak edilmesiyle başladı⁸. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne göç eden Kırım Tatar Türklerinin muhtemel sayısı 1.800.000 civarındaydı. 1859-1879 yılları arasında Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirme çalışmaları sonucu olarak çoğu Çerkez olmak üzere 2.000.000 Kafkasyalı Rusya'yı terk etmek zorunda kalmış, bunların ancak 1.500.000'u hayatta kalabilmiş ve Osmanlı Devleti'nde iskan edilebilmiştir. Kafkasya'dan 1881-1914 yılları arasında ise en az 500.000 insan Türkiye'ye sığınmıştı⁹. Bunun dışında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaş sırasında ve sonrasında Balkanlardan yaklaşık 1.000.000 kişi Osmanlı Devleti'ne göç etmişti¹⁰. 1908 sonrasında Balkanlarda bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi olayların yaşandığı II. Meşrutiyet döneminde ise Balkanlardan 450.000 insan Osmanlı topraklarına göç etmiştir¹¹.

5 Çünkü kazanın adı Adapazarı maa Sapanca idi.

6 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 154, 168-169, 204-205, 222-223.

7 Göçmen ve muhacir kelimelerinin anlamları için bkz: Fahriye Emgili, *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 36-38.

8 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, 1966, s. 32-33.

9 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 163, 170, 172.

10 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 237.

11 Nedim İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, C. I, Sakarya Üniversitesi

Balkanlardan ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu ilk önce kara, deniz ve demiryolu ile kolaylıkla ulaşabildikleri İstanbul'da geçici ikamete tabi tutulmuşlardı. İstanbul'a yakın olması demiryolu güzergâhında bulunması nedeniyle¹² göçmenlerin sevk ve iskan edildikleri yerlerden birisi de Adapazarı kazasıydı. Bu yıllarda Adapazarı'na ne kadar göçmenin geldiğini tam olarak tespit etmek zordur. Fakat kazanın 1830'larda 20.000 civarında bulunan nüfusu 1914'te 100.000'i aştığı göz önüne alındığında, nüfus artışının büyük oranda muhacirlerden kaynaklandığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim 1879'da Adapazarı Hıristiyanlarından bir heyetin ifadesine göre Adapazarı'nda 40.000 Çerkez yaşamaktaydı¹³. Bunun dışında Adapazarı muhacirlerinin ileri gelenlerinden bir grup 7 Ağustos 1879 tarihinde o sırada Adapazarı'nda bulunan İstanbul Şehremaneti Meclis-i İdaresi Reisi İbrahim Bey'e kazadaki durum ile ilgili sundukları bir dilekçede kazada 50.000 kadar muhacirin yaşadığından bahsetmekteydi¹⁴. İbrahim Bey ise muhacirlerin sayısını İstanbul'a 45.000 olarak iletmişti¹⁵. Yani 1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan göç olaylarından sonra Adapazarı'na gelen muhacir sayısı 40-45.000 arasında olduğu söylenebilir. Fakat 1893'te Adapazarı'nda 53.924 kişinin yaşadığı göz önünde tutulduğunda buradaki 40.000 rakamı düşündürücü hale gelmektedir. Burada gelen muhacirlerin bir kısmının Osmanlı tebaiyetine geçirilmediği değerlendirilmesi yapılabilir.

Adapazarı'na gelen muhacirlerden Boşnaklar bu yazının konusu ile alakalıdır. Boşnaklar, 1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan

tesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 635.

12 Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon 2006, s. 42, 43, 121.

13 Bu heyet İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a Adapazarı'na 40.000'in üzerinde Çerkezin geldiğini ve bunların kazada can ve mal güvenliğini tehdit ettiklerini belirterek bu konuda kendilerine yardımcı olunmasını istemişlerdi (NationalArchives of United Kingdom, Foreign Office, 424/ 84, Sir A.H. Layard, British Ambassador at Constantinople, to the Marquis of Salisbury, British ForeignSecretary, June 20 1879, alınan yer, Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 328).

14 BOA, ŞD.MLK, 690/ 39, lef: 9.

15 BOA, ŞD.MLK, 690/ 39, lef: 4.

sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgalinden sonra Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladılar¹⁶. 1900 tarihine kadar Osmanlı Devleti topraklarına yaklaşık 120.000 civarında Boşnak muhacir geldi. Bunlardan yarısı memleketlerine ilerleyen yıllarda geri döndüler¹⁷. Osmanlı Devleti'ne gelen Boşnakların Anadolu içlerinde iskân edildikleri yerlerden birisi de Adapazarı kazası idi. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre 1893 yılına kadar Adapazarı merkez kazasının Çukur Ahmediye, Bahşiler, Cami-i Cedit (Yeni Cami), Papuççular ve Aziziye mahallelerine 519'u erkek, 585'i kadın olmak üzere 1.104 Boşnak muhaciri gelmiştir. Bunlardan 171 kişinin mesken ve arazileri bulunmamaktaydı¹⁸. İlerleyen yıllarda Adapazarı'na Bosnalı muhacirler gelmeye devam etti. 1895 yılında Adapazarı'na gelen 170 hane Boşnak muhacirinin mesken ve arazisi yoktu ve bu kişilerin kazanın kuzey doğu kısmında bulunan Gökçeören¹⁹ Gölü civarına yerleştirilmeleri gündeme gelmişti²⁰.

Gökçeören Gölü ve bataklıklarının kurutulmasını Osmanlı Hükümeti 1890'lı yıllarda gündemine taşıdı. Adapazarı Ovası'nda bu bataklık gibi çok sayıda bataklık bulunmaktaydı. Adapazarı'nda bataklıkların bir kısmı bütün yıl kurumayarak göl halini alırdı. Bu durum ise hem tarım alanlarının azalmasına ve hem de bulaşıcı hastalıklara neden olmaktaydı. Bataklıkların kurutulması hem sağlık açısından hem de Balkanlardan ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskân edilmesi açısından önemliydi.

16 Tufan Gündüz, *Alahimanet Bosna: Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 19-35.

17 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s 119.

18 BOA, Y.PRK.MYD, 17/ 6, lef: 6.

19 Gökçeören, bazı Osmanlı Arşivi belgelerinde Gökçedivan veya Gökçeviran olarak yazılmaktadır. Bu makalede bütünlük açısından Gökçeören olarak kullanılmıştır. Gökçeören Gölü Serdivan Köyü ile Kazımpaşa'nın çevresindeki büyük su birikintisinin adıdır. Gölün yakınlardaki Aralık köyünden esinlenerek göle bir Aralık ismi de verilmişti. Gökçe, mavi-havai renkte anlamında kullanılmaktadır (Resul Narin, Enver Konukçu, *Serdivan Tarihi*, Serdivan Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 180-181)

20 BOA, Y.PRK.MYD, 17/ 6, lef: 3. 170 hane yaklaşık olarak 680 kişi demektir. Rumeli ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin hane kat sayı oranı 4.11 civarındaydı (Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, sayı: XXXII, Mart 1979, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979, s. 345).

Gökçeören Bataklığının Kurutulması ile İlgili Çalışmalar

Gökçeören Gölü ve Bataklığı Adapazarı civarının yaklaşık olarak 2-2.5 km kuzey doğusundan başlayarak 30-35.000 dönümlük bir araziyi kapsamaktadır. Bu bölgede bataklığın oluşmasının nedeni, burasının Adapazarı'na nispetle 1,5 metre kadar daha aşağıda olmasıydı. Bataklık arazinin büyük bir kısmı 1 metre ile 80 santimetre yüksekliğine kadar bir su tabakasıyla kaplıydı. Bataklığın içerisinde çeşitli türde ağaçlardan oluşan orman ve sazlıklar bulunmaktaydı. Batı tarafında ise Gökçeören Gölü vardır.

Gökçeören Gölü ve Bataklığa akan su Adapazarı'ndan geçen ve Sapanca Nehri'nden doğan Çark²¹ suyudur. Çark suyu Sapanca Gölü'nden çıktıktan sonra bir ayağı kasaba civarında iki kola ayrılarak biri batıya ve diğeri ise kuzeybatıya doğru yönelmiştir. Kollar ileride Gökçeören Gölü'yle birleşmekteydi. Bataklık fazla suyunu gölün kuzeyinden bir ayakla Sakarya Nehri'ne ulaştırmaktaydı.

Gölde bol miktarda balık olmasına rağmen, göl ve ormanın derin su tabasıyla kaplı bataklıklarla kuşatıldığından ne ormandan ne de balıklardan Adapazarı halkı hiçbir şekilde faydalanamamaktaydı. Bataklık, Adapazarı'na yakınlığı cihetiyle kasaba merkezine ve civarında bulunan köylere kışın rutubet ve soğukluk yazın ise sıtma gibi bazı önemli hastalıklara neden olmaktaydı²².

Gökçeören Göl ve Bataklığının kurutulma nedenleri ilk önce tarım arazileri için elverişli alan meydana getirmek daha sonra ormandan ve göldeki balıklardan istifade etmek²³ ve bataklığın yazın ile kışın ortaya çıkardığı olumsuz koşullardan kurtulmaktı. Bu nedenlerle bataklık arazi ilk önce 40.000 dönüm üzerine Ebuzziya Tevfik adında birisine 12 Mart 1890 tarihinde imtiyaz olarak verildi²⁴. Daha sonra

21 Çark suyu Osmanlı Arşivi belgelerinde Çarhsuyu olarak geçmektedir. Bu çalışmada günümüz kullanımı tercih edilmiştir.

22 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

23 Gölün etrafı bataklıklar ile kaplı olduğundan insanların balık tutmak için göle ulaşmaları mümkün değildi. Bataklıklar kurutulduğunda artık bu mümkün olacaktı.

24 BOA, BEO, 995/ 74595, lef: 3.

Fenerler Direktörü Mösyö Golas, Fransız tebaasından Emil Bodovi²⁵ ve Hacı Ali Bey oğlu Mehmed Bey'e bu imtiyaz devredildi²⁶.

Emil Bodovi, 1 Ekim 1893 tarihinde bir ruhsatname ile imtiyazı üzerine aldı. Ruhsatnamede Adapazarı'ndan akan Çark Suyu'nun sel taşkınları sonucu Gökçeören'de meydana getirdiği yaklaşık 40.000 dönüm bataklığın kurutulma işinin Ebuzziya Tevfik Efendi'den Emil Bodovi'ye verildiği ifade edilmekteydi. Bataklığın kurutulma işi Çark Suyu'nun kollarından birinin yönünü yapılacak olan kanala çevrilmesiyle sağlanacaktı. Kanal, Hafız Hüseyin'in tarlasının üst tarafından başlayarak 5 kilometre uzunluğunda ve 8 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğinde bir cetvel kadar düzgün olarak Osman Bey'in arazisinin üst tarafına kadar uzanacaktı. Yapılacak kanalın hiç kimsenin özel arazisinden geçmemesine dikkat edilmekteydi. Çünkü bu sayede istimlak sorunu ortaya çıkmayacaktı. Kanalın yapılmasıyla bataklığa giden Çark'ın suları kanala aktarıldıktan sonra üç seneye kadar bataklığın kuruması öngörülmekteydi. Ruhsatnameye göre ayrıca bataklık kurutulduktan sonra meydana gelecek araziden imtiyaz sahibi istifade edebilecekti ve istediği gibi ziraat yapabilecekti. Ruhsat sahibi bu araziden alınacak mahsulattan dolayı aşar vergisinden muaf tutulacaktı. Gökçeören Gölü ve Bataklığı etrafındaki ağaçlardan da imtiyaz sahibi faydalanabilecekti²⁷.

Emil Bodovi, Osmanlı Hükümeti'nden aldığı bu ruhsatnameye göre kanalın meylini biraz değiştirerek kazı işlerine başlamış²⁸ ve kanalın yapımını iki sene içerisinde tamamlamıştır²⁹. Tamamlanan kanalın toplam uzunluğu 6.700 metre kadar olup, genişliği 7 metre kadardır. Kanalın derinliği ise baş taraflarda 4 metre, bitiş noktasına doğru 2,5

25 Emil Bodovi, Osmanlı Arşiv belgelerinde Emil Bodoili, Emil Bodoïn, Emil Borvi, Emil Bodoy, Emil Bodvi, Emil Bodvin, Emil Bodi, Emil Burdovnik, Emil Borovi ve Emil Bodo şeklinde yazılmıştır. Fransızcası ise Emile Baudovy'dir. Bu çalışmada Fransızca okunuşu ve arşiv belgelerinde daha çok geçtiği şekilde Emil Bodovi olarak kullanılmıştır.

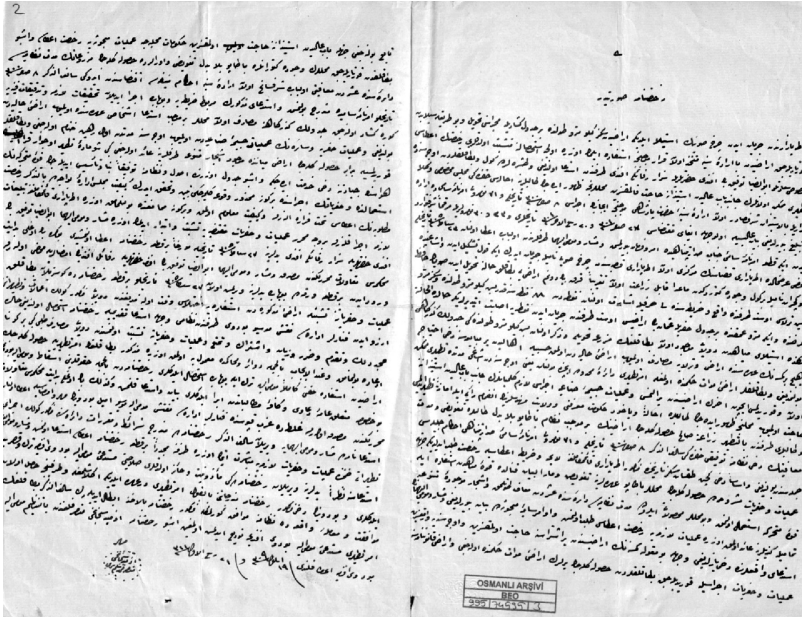
26 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

27 BOA, BEO, 995/ 74595, lef: 3.

28 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

29 BOA, Y.A.RES, 104-41, lef: 1; BOA, Y.A.RES, 106/ 7, lef: 1.

ile 2,80 metre kadardır³⁰. Görüldüğü üzere kanalın ölçülerinde ruhsatnameye göre biraz değişiklikler mevcuttur.

Emil Bodovi'ye verilen ruhsatname (BOA, BEO, 995/ 74595, leaf: 3)

Kanal açıldıktan sonra Çark Suyu'nun kanala çevrildiği yerde suların yükseldiği zamanlar göz önünde tutularak setler inşa edilmiştir. Oldukça sağlam inşa edilen bu setler ile Çark Suyu'nun artık bataklık ve göl istikametine gitmesi mümkün değil. Çark Suyu kanala verildikten iki sene sonra bataklık arazide bulunan su tamamen çekilerek arazi kurumuştur. Göl ise ilk başlarda eski halinde kalırken zamanla oradaki sular da çekilerek göl daha da küçülmüştü. Ayrıca Emil Bodovi ile yapılan imtiyaz mukavelenamesine göre imtiyaz sahibi kanalın üzerine üç adet köprü yapmakla yükümlüydü. Fakat iş bittikten sonra Bodovi'nin yaptığı köprülerin mukavelede belirtildiği gibi değil tahtadan ve alalede yapıldığı ortaya çıkmıştır.

30 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, leaf: 1.

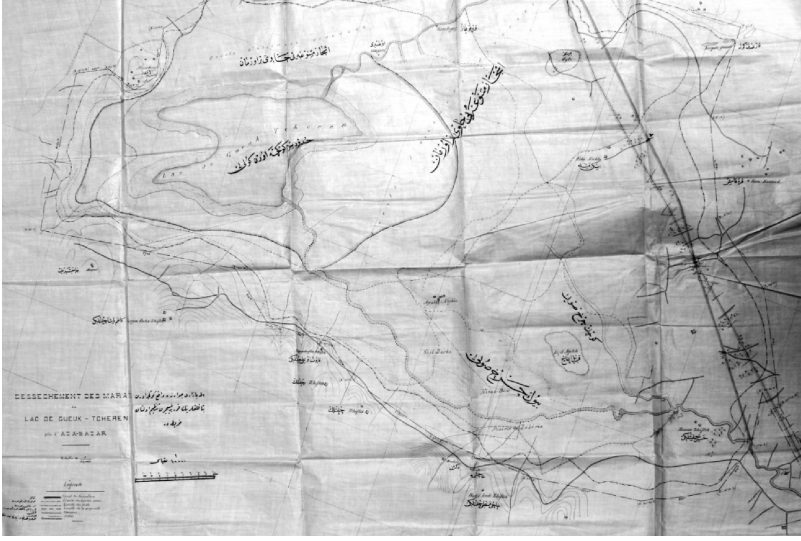
Emil Bodovi'nin Gökçeören Bataklığı'nda kuruttuğu arazi 24.000 dönüm kadardır. Bodovi kurutulmuş tarıma elverişli hale getirilen bu arazide zirai ürünler yetiştirmeyi düşünmüştü. Bu amaçla Karaboğaz'da bir kulübe inşa ederek oraya bir iki kolcu koymuş ve civarını bir numune çiftliği haline getirmişti. Bodovi burada yaptığı çalışmalar ile az zamanda bire on nispetinde buğday, mısır ve her türlü sebze ve hatta en nazik meyve olan çilek dahi yetiştirebilmişti.

Bodovi, ormanlık araziden de istifade etmeyi düşünmüştü. Bu amaçla ağaçları keserek bir taraftan keresteleri satarken diğer taraftan da bu kesilen ormanları tarım arazisine dönüştürmekteydi. Bu şekilde kereste satımından Bodovi yaklaşık 4.500 kuruş kadar kazanabilmişti.

Tarım arazisi ve ormanın dışında bataklığın kurutulması ile gölden de istifade edilmeye başlanılmıştır. Daha önceleri ulaşamayan fakat bataklığın kurumamasından sonra ulaşabilen gölden balık tutulması artık mümkün olabilmektedir. Gökçeören Gölü ile birlikte Kadirga ve bir iki göl daha dâhil olduğu halde hepsi birlikte müzayedede 25.000 ila 30.000 kuruşa kadar satılmıştır³¹.

Emil Bodovi Gökçeören Bataklığı'nın büyük bir kısmını kısa sürede kurutmuş hem araziden, hem ormandan hem de gölden kazanç elde etmeye başlamıştır.

31 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

*Emil Bodovi'nin Gökçeören bataklığını kurutma çalışmaları
(BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 3).*

Muhacirler ile İlgili Sorunların Ortaya Çıkması ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlardan ve Kafkasya'dan Adapazarı'na çok sayıda muhacir gelmişti. Bunların Adapazarı'ndaki iskan alanlarından birisi de Gökçeören Gölü ve Bataklığı'nın çevresiydi. Özellikle Boşnak muhacirler bu alana yerleştirilmişlerdi. Zamanla buradaki muhacirlerle Emil Bodovi arasında sorunlar ortaya çıkmıştı. Özellikle Yazlık civarındaki Bosna muhacirleri kendilerine çizilen hududu aşarak³² imtiyaz hattını geçmişler arazi kapalı olduğu için ormanları yakarak, keyfi ve faydasız bir suretle açabildikleri tarlaların etrafını hendek ya da çitlerle çevirmeye ve araziyi mülk edinmeye başlamışlardı.

Muhacirlerden bir kısmı bu durumu bir kazanç kapısına dönüştürmüşlerdi. 1878 tarihinde Adapazarı'na gelerek Gökçeören Gölü civarına yerleştirilen Boşnak muhacirlerinin ileri gelenlerinden Seyfettin

32 BOA, BEO, 692/ 51882, lef: 3

Ağa ile Bekir Osman Süleyman Pehlivan, imtiyaz dâhilinde 200-600 dönüme kadar yer açmağa muvafık olmuşlar ve tapusuz olarak araziye mülkleştirmişlerdi. Bu kişiler açtıkları arazi dönümünü 2-2,5 lira arasında diğer muhacirlere satmaya başlamışlardı. Muhacirlerin dışında Adapazarı'nın yerli halkı da Emil Bodovi'nin kuruttuğu araziye mülkleştirmeye çalışmaktaydılar. Bunun dışında Çark Suyu'nun kanala çevirdikleri mahallerdeki setleri muhacirler tahrip etmişlerdi.

Muhacirler ve yerli halk imtiyaz dahilinde yaklaşık olarak 8.000 dönüm araziye işgal ederek açmışlardı. Bu şahıslar burada her türlü ziraat işleriyle meşgul olmaktaydılar, fakat ettikleri arazinin ne öşrünü ve ne de vergisini hükümete vermektedirler. Bundan dolayı kanal açılıp bataklık kuruduktan sonra Osmanlı Devleti de bu durumdan zarar etmeye başlamıştır. Ayrıca imtiyaz hattı dâhilinde arazi açarak buralara yerleşen muhacirler arazi sınırlarını kendi keyiflerine göre belirlediklerinden aralarında daima sorunlar çıkmış ve bu sorunlar çok önemli noktalara gelmiştir³³.

Osmanlı Devleti'nin olaya müdahalesi Emil Bodovi'nin Fransız Sefareti'ne başvurmasından sonra gerçekleşmiştir. Emil Bodovi'nin başvurusu sonucunda Fransız Sefareti Eylül 1895 tarihinde Osmanlı Hükümeti'nden bu konu hakkında gerekli incelemeleri yapmasını istemiştir. Emil Bodovi Fransız Sefareti'ne yaptığı başvurusunda bataklığın kurutulan kısımlarına muhacirlerin el koyduklarını ve onlara bazı araziler için senetler verildiğini ifade etmişti. Bodovi daha sonra bölgede yaşayan muhacirlerin işlerini takip eden vekilini ve adamlarını tehdit ettiklerini ve çiftlik kolcularından birinin nahiyeler müdürü tarafından darp edilerek hapsedildiğini belirtmişti. Bunun dışında Bodovi sayısız müracaatlarına rağmen ne İzmit Mutasarrıflığı'nın ve ne de Adapazarı Kaymakamlığı'nın bu konuda kendilerine yardımcı olduklarını da ifade etmişti³⁴.

Osmanlı Devleti'nin olaydan haberi olmasından sonra Sadaret'in talimatı sonucunda³⁵ Adapazarı Kaymakamlığı olayı araştırmış ve kay-

33 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

34 BOA, BEO, 681/ 51069, lef: 3.

35 Sadaret, İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek bu konunun araştırılmasını istemiştir (BEO 681/51069, lef: 1).

makamlık 28 Eylül 1895 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na bu konuda rapor sunmuştur. Adapazarı Kaymakamı raporunda muhacirlere verilen senetlerin imtiyaz hattı dışında olduğunu, imtiyaz hattı dâhilinde kimseye senet verilmediğini ve Bodovi'nin adamlarının iki seneden beri can ve malından emin olarak burada yaşadıklarını belirtmişti. Çiftlik bekçilerinden birini gasp edenin Salmanlı müdürü olduğunu söyleyen Kaymakam Bey, bu durumun sorumlusunun Kandıra Kaymakamlığı olduğunu ifade etmiştir³⁶.

Adapazarı Kaymakamı'nın bu açıklamaları üzerine Osmanlı Hükümeti, arazinin bazı kısımları için muhacirlere verilen emlak senetlerinin verilmesini yasaklamış, muhacirler tarafından araziye el koyulmasını ve izinsiz ağaç kesilmesini zaptiye tarafından kontrol altına almış ve hapsedilen bekçiyi de hapisten çıkarmıştır³⁷.

Hükümetin aldığı önlemlere rağmen Gökçeören Bataklığı civarında Boşnak muhacirleri ile Emil Bodovi arasındaki gerilim son bulmamıştı. 1896 Haziran ayında Boşnak muhacirler bu kez Karabogağ civarında Emil Bodovi tarafından kurutulan arazide ekilen ekinler ile Bodovi'nin çalışanlarının kurduğu barakaları tahrip etmişler ve bataklık kurutma çalışmalarını gerçekleştiren mühendisler ve diğer adamları öldürmek tehdidinde bulunmuşlardı. Olay yine Fransız Sefareti'ne yansıtılmış, Sefaret de zararın hükümet tarafından karşılanmasını talep etmişti³⁸. Bâb-ı Ali de bu durumun araştırılması için İzmit Mutasarrıflığı'na talimat göndermişti.

İzmit Mutasarrıflığı Osmanlı Hükümeti'nin başını epey ağrıtan bu meseleyi tekrar tahkik ettirmek için Eylül 1897'de Aziz Bey ile Hasan Hilmi Efendi'leri görevlendirmişti. Bu iki kişinin incelemeleri olayı farklı bir boyuta taşımıştır. Buna göre Gökçeören Gölü ve Bataklığı kurutulurken, hesaplamalarına göre bu işten beklediği faydayı alamayan Emil Bodovi, kendisine verilen imtiyaz hattını muhacir ve yerli ahalinin aleyhine genişleterek yeni bir hudut belirlemiştir. Bu yeni hudut yerli ve muhacir 4.000 hane kadar ahalinin arazi ve bal-talıklarını içine almıştı. Bu durum ise o civardaki ahalinin tazyikine

36 BOA, BEO, 692/ 51882, lef: 3.

37 BOA, BEO, 692/ 51882, lef 2; BEO, 692/ 51882, lef :1.

38 BOA, BEO, 793/ 59437, lef 1.

neden olmuştu. Serasker Mehmed Rıza Paşa, Aziz Bey ile Hasan Hilmi Efendi'nin raporunu incelediğinde bu ifadelerin kesin bir netice için yeterli olmayacağını düşünmüştü. Bunun için resmi belgelerle daha ciddi araştırma yapılması gerektiğini ifade ederek, Nafia Nezareti'nden bir mühendis ile Erkân-ı Harbiye zabitlerinden birisinin görevlendirilerek Adapazarı'na gönderilmesini teklif etmiştir³⁹. Serasker Mehmed Rıza Paşa, Aziz Bey ile Hasan Hilmi Efendi'nin raporuna duyduğu şüphede haklı olmalıdır. Çünkü 4.000 hane yaklaşık 15.000 civarında insan demektir. Gökçeören Gölü civarında bu kadar insanın yaşamadığı aşikârdır.

Osmanlı Hükümeti olayı ciddi olarak incelemeyi geciktirdikçe muhacirler ile Emil Bodovi arasındaki sorunlar gittikçe artmaktaydı. 30 Nisan 1898'de Fransız Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Boşnak muhacirlerin tecavüzlerini artırarak devam ettikleri, muhacirlerin su taşkınına önlemek için yapılan ahşap ve topraktan oluşan setleri tahrip ettikleri, köprülerin ahşap parmaklıklarını balta ile parçaladıkları ve suyunun mecrasını da toprak ile doldurmakla tehdit ettikleri ortaya çıkmaktadır⁴⁰.

Olayın ciddi boyutlara ulaşması üzerine Osmanlı Hükümeti Gökçeören Gölü ile alakalı yeni bir inceleme yaptırdı ve bunun sonucunda oldukça detaylı bir rapor hazırlandı⁴¹. Bu rapor Meclis-i Mahsusu'sun 7 Aralık 1899 günkü oturumunda görüşülerek karara bağlandı. Bu karar özetle şu şekildedir: Adapazarı civarındaki Gökçeören'deki bataklık ile su taşkınına maruz ormanın kurutulması için Fransız Emil Bodovi'ye verilen imtiyaz dâhilinde bulunan göl ile civarındaki bataklıklardan yaklaşık 15.000 dönüm arazi temizlenmiştir. O civardaki Boşnak muhacirleri tarafından sahiplenilmiş arazi 4.620 dönümdür. Bu araziyi işgal eden muhacirlerin sayısı 347 kişi olup, işgal ettikleri bölgede özellikle 8-10 yıldır toprağı işlemektedirler. Bazı yerlerde özellikle Mahmudiye Köyü civarında halk senet göstererek ekip biçtikleri arazinin kendilerinin olduğunu iddia etmektedirler. Muhacirlerin eline geçen yerlerin geri alınması zorluğa sebep olacağından buna karşılık

39 BOA, Y.MTV, 166/ 206.

40 BOA, BEO, 1138/ 85335, lef: 3.

41 BOA, BEO, 1335/ 100091.

muhacirler tarafından ele geçirilen yerler oranında bir bedel verilerek sorunu çözmek en mantıklı yoldur. İzmit nafia mühendisi bu bedelin belirlenmesi için yerli ahali ile de görüşülerek yaptığı araştırmaya göre toplam masraf 1.475.000 kuruş olup, Çark Suyu düzenleme masrafı da 280.000 kuruştur. Çark Suyu düzenlemesinden bir kaç yıl geçmesinden dolayı zararın ne kadar olduğunu tahmin etmek zor olmakla birlikte faizle beraber istihdam olunan memur masrafları da ilave edildiğinde imtiyaz sahibinin bugüne kadar olan masrafinin toplamı 21.000 lira olduğu ortaya çıkmaktadır. Muhacirlerin elegeçirdiği yerlerin bedeli ile birlikte toplam masraf 50.000 Osmanlı lirası olmuştur. Kurutulan 20.000 dönüm arazinin her dönümü için 2,5 lira kıymet takdir kılındığından, 45.000 lira verildiği takdirde Emil Bodovi ruhsatlarından ve elde bulunan bütün haklardan feragat edeceğini bildirmiştir. Emil Bodovi ile yapılan görüşmelerle 3.000 lira daha düşülerek 27.000 liraya anlaşma sağlanmıştır. Bu ücretin de Fenerler hasılatından azar azar ödenmesi ve düzenlenen 15.000 dönüm arazinin muhacir eline geçen 4.600 küsur dönüm miktarın dışında bulunan 10.000 dönüm arazi hazinece satıldığı zaman anlaşılan ücrete kısmen karşılık olabileceği anlaşılmıştır.

Meclis-i Mahsus aldığı kararı Sadrazam'a⁴², Sadrazam da bunu Padişah'a sunar⁴³. Daha sonra bu konuda Padişahın İradesi çıkar⁴⁴. Fransa Sefareti Müşavirliği de Adapazarı bataklıkları ile alakalı kararı resmî senet olarak kabul ettiğini belirtmiştir⁴⁵. Fakat ilerleyen zamanlarda bu kararın uygulanmadığını görmekteyiz.

Osmanlı Hükümeti olayı daha detaylı bir şekilde araştırmak için Binbaşı Mehmet Bedri ve Yüzbaşı Mehmet Vasıf Beyleri vazifelendirildi. Bu iki kişi detaylı bir araştırma yaparak "*Adapazarı civarında ba- imtiyaz Fransız tebaasından Mösyö Emil Bodovi'ye verilen Gökçeören bataklığının kurutulması hakkındaki tahkikat ve mülahazat*" başlıklı bir rapor hazırlamış ve Osmanlı Hükümeti'ne sunmuşlardır⁴⁶.

42 BOA, Y.A.RES, 110/ 14, lef: 2; BOA, Y.A.RES, 108/ 87, lef: 2; BOA, Y.A.RES, 104/ 41, lef: 2.

43 BOA, Y.A.RES, 104/ 41, lef: 1; BOA, Y.A.RES, 106/ 7, lef: 1.

44 BOA, İ.DH, 1387/ 9.

45 BOA, Y.A.HUS, 421/ 117, lef: 3.

46 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyler, Mösyö Emil Bodovi'nin kendisine imtiyaz olarak verilen arazinin dışına çıkmadığını, fakat ahalinin bu araziye girdiğini yaptıkları keşifler sonucunda öğrenmişlerdi. Yaklaşık 4.600 küsur dönüm arazi muhacirler tarafından ele geçirilmişti⁴⁷.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyler raporun ilerleyen bölümlerinde Emil Bodovi tarafından yapılan masrafları tek tek kaleme almışlardır. Kanalin kazı çalışmaları için amale yevmiyesi 3 kuruş hesabına göre toplam masraf 4.500 lira; kanalın geçtiği arazinin istimplaki için her bir dönümüne 1-1,5 lira arasında olmak üzere toplam 300 lira; dört ahşap köprü yedi mühendisin maaşları alet ve edevat olarak harcanan meblağ 1.500 lira; genel toplam ise 6.300 liradır. Bu meblağın faizi ve imtiyaz sahibinin diğer masraflarıyla beraber 3.700 lira toplamda ise 10.000 lirayı ancak bulmaktadır⁴⁸. Böylece Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beylerin hazırladığı bu rapor, bataklığın kurutma masrafının 10.000 lira olduğunu ve daha önce belirtildiği üzere 27.000 olmadığını ortaya koymuştur.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beylerin raporunda kurutulacak tarıma açılan arazi hakkında bilgiler de bulunmaktaydı. Raporun hazırlandığı sıralarda bataklıktan kurutulan bu arazinin aynı zamanda yakılan ormanların bıraktıkları tabii gübreler toprağın elverişliliğini daha da artırmıştı. Böylece bir zamanlar bataklık olan bu yerler şimdi Adapazarı'nın en verimli arazilerini oluşturmaktaydı. Adapazarı aynı zamanda İstanbul'a tren yoluyla da bağlı bulunduğu ve böylece İstanbul'a bir günde gelinip gidildiğinden İstanbul'un bir bahçesi olmuştur. Bu cihetle rapora göre gerek arazinin satın alınması ya da gerekse çiftlik haline kullanılması yada kalan ormanlıklarından pek fazlasıyla istifade edilebileceği açıktır⁴⁹.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyler ayrıca Adapazarı'na çok fazla muhacir geldiğini, bundan sonra buraya muhacir gönderilmeyip gelecek muhacirlerin Karadeniz sahilinde bulunan ve askerî ehemmi-

47 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

48 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 3.

49 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

yeti olan Sakarya nehri boyunca iskan edilmelerini tavsiye edeceklerdir. Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyleri buna iten diğer bir neden de sahte pasaportla Sakarya'nın Karadeniz sahili taraflarına Kazak Rus muhacirlerinin gelerek yerleşmeleridir⁵⁰.

Görüldüğü üzere Emil Bodovi'ye Osmanlı Devleti'nin vereceği miktar 27.000 liradan 10.000 liraya kadar düşürülmüştü. Bu paranın ödenip ödenmediğini bilmiyoruz, fakat 1906 yılında Gökçeören Bataklığı ile ilgili yeni gelişmeler meydana geldi. Emil Bodovi'nin gerçekleştirdiği iş sırasında kurutulamayan arazinin kurutulması için Anadolu Şirketi Müdürü Mösyö Havkin ile birlikte bölgeyi bilen bir mühendisin görevlendirilmesine karar verildi. Bu kişilerin diğer bir görevi de Emil Bodovi'nin kuruttuğu arazinin muhafazasının devam ettirilmesi idi⁵¹. Bataklığın devamının da kurutulmasının en önemli nedeni, Adapazarı'na muhacirlerin gelmeye devam etmesiydi.

Mösyö Havkin'in çalışmaları sonucunda yukarıda belirlenen işlerin yapılması için 10.000 liralık bir masrafa ihtiyaç olduğu ortaya çıktı. Bu meblağın verilmesi için İrade-i Seniyye çıksa da, 10.000 lira olarak belirlenen masrafın tamamını kurutma operasyonuna ayrılmayarak 9.000 kûsur liranın Adapazarı'nda bulunan muhacirler olmak üzere ahali için kullanılması üzerinde durulmaktaydı⁵².

1909 yılına gelindiği halde Emil Bodovi ile Gökçeören Bataklığı civarında muhacirler arasındaki sorunların giderildiği söylenemez. Karaboğaz, Aralık, Kuruçeşme ve Yazlık köylerinde iskan edilen muhacirler adına Ömer bin Ali, Osmanlı Hükümeti'ne Emil Bodovi'nin Gökçeören Gölü'nün kurutulacağı sırada kendilerine ait arazi ve haneleri ona teslim zorlandıklarını ve bu zararların karşılanmasını talep etmekteydiler⁵³. Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet za-

50 BOA, Y.PRK. MYD, 23/ 91, lef: 2 Mayıs 1901'de Sakarya nehrinin Karadeniz'e döküldüğü mahallere 30 adet Kazak gelerek yerleşmişlerdi. Bunlar pasaportsuz idiler ve aslen Rus olup, Romanya civarından buraya gelmişlerdi. Bunların gelmesi ahali arasında hoşnutsuzluğa neden olduğu gibi, bunlar yasaklanmış silahları da Anadolu'ya sokmaya çalışmaktaydılar (BOA, Y.MTV, 215-56, lef: 1).

51 BOA, A.MKT.MHM, 529/ 39, lef: 1.

52 BOA, DH.MKT, 2618/ 53.

53 BOA, DH.MKT, 2806/ 41.

manında da Emil Bodovi ile muhacirler arasındaki sorunlar sonlandırılmamıştı.

Sonuç

XIX yüzyıl boyunca Kafkasya'dan ve Balkanlardan milyonlarca muhacir Osmanlı Devleti'nde iskan ettirildi. Muhacirlerin Osmanlı Devleti'ndeki en önemli uğrak yeri İstanbul idi. Muhacirler, İstanbul'da geçici ikametten sonra Anadolu'nun değişik bölgelerine sevk ve iskan edilmekteydiler. Bu bölgelerden birisi olan Adapazarı'na da gerek Kafkasya'dan gerekse Balkanlardan muhacirler yerleştirilmişti. Adapazarı'na muhacirlerin gelmesi ile kazanın nüfusu artmasıyla birlikte kaza yeni sorunlar ile karşılaştı. Yeni gelen muhacirlerin iskanı için mesken ve arazi bulmak gerekliydi. Mevcut alanlar tükenince Adapazarı Ovası'nın en önemli sorunlarından birisi olan bataklıklar kurutulurken bu muhacirlerin arazi problemi çözülmeye çalışıldı. Adapazarı'nın hemen kuzeydoğusunda bulunan ve Gökçeören Gölü ve Bataklığı'nın kurutulması da bu çerçevede gündeme geldi. Gökçeören civarı aynı zamanda özellikle Boşnak muhacirlerin iskan alanıydı.

1893 tarihinde Fransız tebaasından Emil Bodovi'ye Gökçeören Bataklığı'nın kurutulması için imtiyaz verildi. Bodovi'ye verilen imtiyazda bataklık etrafındaki ağaçların ve gölün kullanım hakkı da bulunmaktaydı. Bodovi kısa sürede bataklık araziye kuruttu ve bir numune çiftliği kurarak ziraata başladı. Fakat bataklık etrafında bulunan Boşnak muhacirlerin bazıları civardaki ağaçları keserek, bazıları da kurutulan araziye el koyarak mülk edinmeye başladı. Böylece Emil Bodovi ile muhacirler arasında sorun ortaya çıktı. Bu sorunu Bodovi Fransız Sefareti'ne iletince Osmanlı Hükümeti de olaya müdahil oldu. Hükümet bu olayı sayısız kez araştırdı. Sonunda Bodovi'nin masraflarının ödenmesi düşünülerek, muhacirlerin mağdur olmasının önüne geçilmiş oldu.

Adapazarı'nda Gökçeören Gölü ve Bataklığı etrafında yaşanan bu olay, aslında Osmanlı Devleti coğrafyasının her yerinde görülmekteydi. Balkanlardan veya Kafkasya'dan milyonlarca muhacire mesken ve arazi bulmak o zamanın şartlarında kolay değildi. Bu nedenle muhacirler ile yerel ahali ya da bu örnekte olduğu gibi büyük mülk sahipleri (çiftlik sahipleri vb.) arasında sorunlar yaşanmıştı. Fakat Osmanlı

Devleti'nin bu sorunların en aza indirilmesi için uğraş verdiğini de görmekteyiz. Bu örnekte de devlet, sorumluluğu üzerine alarak zaten oldukça kötü şartlarda yaşayan muhacirlerin daha da zor duruma düşmesini önlemiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM)

Bab- Âli Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD.MLK)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı Y.MTV

Yıldız Perakende Evrakı Maiyyet-i Seniyye ve Yaverân Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MYD)

Kitap ve Makaleler

Emgili, Fahriye. *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012.

Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. Nurgök Matbaası, 1966.

Göyünç, Nejat. "Hane Deyimi Hakkında." *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, sayı: XXXII, (Mart 1979): 331-348.

Gündüz, Tufan. *Alahimanet Bosna: Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

İpek, Nedim. "Sakarya'ya Türk Göçleri." *Sakarya İli Tarihi C. I*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, (2005): 633-660.

İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander, 2006.

- İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Narin, Resul ve Enver Konukçu. *Serdivan Tarihi*. İstanbul: Serdivan Belediyesi Yayınları, 2013.
- Öztürk, Yücel. "XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası", *Sakarya İli Tarihi C. I*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, (2005): 223-304.
- Şimşir, Bilâl N. *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989. Tuncel, Metin. Adapazarı. *TDVİA*, (c. I, s: 354-355). İstanbul, 1988.